

Yrd. Doç. Dr.
Bahattin DEMİRTAŞ

Gazi Üniversitesi, Polatlı Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
bdemirtas2606@gmail.com

Eser Geçmişi: 10-03-2017 / 15-04-2017

DOI: 10.21551/jhf.297125

Tarih Yazımında Hatırat Ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Örneği

*The Place of Memoirs and Diaries in History Writing and the
Example of the Caucasian Front in the First World War*

ÖZET

XX. yüzyıl başlarında devletlerarasındaki çatışma ortamı, bir dünya savaşın çıkacağına işaret etmiştir. Nihayet 28 Haziran 1914'de Avusturya-Macaristan veliahdı Francis Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesiyle savaşı başlatacak ilk kıvılcım gerçekleşmiştir. Olaydan hemen sonra Avusturya Sırbistan'a 48 saat süreli bir ultimatom vermiştir. Sırların buna olumlu yanıt vermemesi üzerine Avusturya 28 Temmuz 1914'te Belgrat'ı bombalamış ve böylece savaş fiilen Balkan topraklarında başlamıştır. Rusya'nın Sırbistan'ın, Almanya'nın da Avusturya'nın yanında yer alması ve seferberlik durumuna geçmesi ve İngiltere ve Fransa'nın Rusya'yı desteklemesi ile savaştaki bloklar daha net ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girmesi ve Rusya ile savaşa tutuşması üzerine Ermeniler Türklere ihanet etmişler, Ruslarla işbirliğine girmişler, cephe gerisinde sabotajlar yapmışlar, ayaklanmalar çıkarmışlardır. Bunun üzerine birçok cephede düşman kuvvetleriyle mücadele eden Osmanlı Devleti zor duruma düşmüş ve bazı tedbirler almak zorunda kalmıştır. Savaş bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermeniler buralardan uzaklaştırılarak güney bölgelerine sevk edilmişlerdir.

Bu makalede Binbaşı Larcher'in Büyük Harbde Türk Harbi, Süleymaniyeli Mehmed Emin Bey'in, Harb-i Umûmide Osmânî Cepheleri Vakâîyi, Ahmet Refik Altınay'ın İki Komite İki Kıtal, Cemal Paşa'nın Anılarım (1913-1922), Liman Von Sanders'in Türkiye'de Beş Sene, Eti, Ali Rıza Bey'in Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü (1914-1915), Halil Paşa'nın İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş ve Kazım Karabekir'in Doğunun Kurtuluşu adlı eserleri ile Kafkas Cephesi'nin karşılaştırmalı bir değerlendirmesi sunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: I. Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Ermeni Meselesi, Hatırat ve Günlükler.

ABSTRACT

The atmosphere of conflict among different states at the beginning of the 20th century indicated that a world war was going to erupt. Finally, on June 28th 1914, when the Austria-Hungarian crown prince Francis Ferdinand was killed by a Serbian nationalist in Sarajevo, the first spark to start the war realized. Immediately after the incident, Austria gave Serbia a 48-hour ultimatum. When the Serbs did not give a positive response to this, Austria bombarded Belgrade on July 28th 1914, and in this way the war started on Balkan territory. The blocs in the war became even clearer as Russia sided with Serbia and Germany sided with Austria, as they declared mobilization and as Britain and France supported Russia.

When the Ottoman State attended to the first World War and battled with Russia, the Armenians betrayed the Ottomans by making a cooperation with Russia and sabotaged at the back of the fronts through rebellions. Therefore the Ottoman State, which was struggling with enemy forces, had gone into difficulty and had to take some precautions. The Armenians who were living near the fronts were removed from these regions and impelled to the south of the state.

In this article, a comparative evaluation of the Caucasian Front will be presented, using the works titled "Büyük Harbde Türk Harbi" by Major Larcher, "Harb-i Umûmide Osmânî Cepheleri Vakâyii" by Süleymaniyeli Mehmed Emin Bey, "İki Komite İki Kıtıl" by Ahmet Refik Altınay, "Anılarım (1913-1922)" by Cemal Paşa, "Türkiye'de Beş Sene" by Liman Von Sanders, "Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü (1914-1915)" by Ali Rıza Bey, "İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş" by Halil Paşa and "Doğunun Kurtuluşu" by Kazım Karabekir.

Keywords: World War I, the Caucasian Front, Armanien Issue, Memoirs and Diaries

A. GİRİŞ

Kelime olarak Türkçeye Fransızcadan, çoğul şekli de muhafaza edilmek üzere "mémoires"ın karşılığı olarak giren hatırat kavramı edebi bir tür olarak yeni olmakla beraber yazılı en eski metinler arasında sayılabilir. Sezar'ın Gallia Savaşı, Bilge Kağan'ın kendi ifadesiyle kaleme alınmış Göktürk Kitabeleri, Babür Şah'ın Babür-name isimli eserleri devlet adamlarının yazdığı ilk hatırat örnekleri arasında belirtilebilir.¹

XIX. yüzyıldan itibaren, hatırat türünden eserler yayınlanmaya başlanmış, XX. yüzyılın başından itibaren yayınlanan hatırat eserlerin sayısında hızlı bir artış olmuştur.² Özellikle Tanzimat'tan sonra Ziya Paşa (Defter-i Amalim), Namık Kemal (Magosa Hatıraları), Muallim Naci (Ömer'in Çocukluğu), Ahmet Rasim (Falaka) tarafından bu türde çok sayıda eser

- 1 M. Orhan Okay, "Hatırat", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.445.
- 2 Bülent Çukurova, "Milli Mücadele Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, VI/23 (1999), s.321.

verilmiştir. Türk Kurtuluş Savaşı'nı ayrıntılı bir şekilde anlatan ve bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından yazılmış olan *Nutuk*, bu tür anıların Türk literatüründeki en önemli örneklerindedir. Ayrıca, Kazım Karabekir (Cihan Harbine Neden Girdik. Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik?), Ali Fuat Cebesoy (Milli Mücadele Hatıraları), İsmet İnönü (Hatıralar), gibi önemli kumandanların yazmış olduğu hatıratlar da mevcuttur.³

Hatıratlar özellikle Türkiye'de yakın dönem tarih yazıcılığının en çok hassasiyet gerektiren kaynaklarından birini oluşturmaktadır.⁴ Çünkü bu türden metinler son bir asırlık tarihe dair yapılacak araştırmalarda; arşiv, süreli yayınlar ve kitapların yanı sıra dördüncü kaynak grubunu teşkil etmektedir. Özellikle bazı hatıralarda yer alan mektup ve belgeler bu eserlerdeki bilgilerin güvenilirlik derecesini artırmakta ve tarih araştırmaları için değerli bir kanıt olmaktadır.⁵

Tarih bilimi ve öğretimi için olan tüm yararlılıklarına rağmen bu türden metinlerin birçok yerde yanlış usul bilgisiyle kullanıldıkları da dikkati çekmektedir. Her şeyden önce öğretimde kullanılacak hatıratların iyi yazılmış olması şarttır. Bunlar hakikate uygun olmalıdır. Öğrenciler bunlara ders kitabından daha çok inanır. Çünkü bunları yazanlar, hadiseleri bizzat yaşamışlardır.⁶ Diğer taraftan bu türden metinlerin ne olduğu hakkında bilgi azlığı söz konusudur. Bir kere bir metnin önce yazarı iyi tanınmalı ve yazarının hatıralarını hangi nedenlerle yazdığı iyi tespit edilmelidir. Açık veya gizli bir hedefi olup olmadığına dikkat edilmelidir. Bunlara dair metin bir süzgeçten geçirilmeli, irdelenmelidir.⁷

Hatıralar ifade ve üslûp bakımından farklılık gösterir. Örneğin devletin içinde bulunduğu modernleşme süreci, yönetimde meydana gelen değişimler, savaşlar, güç çevreleri ile ilişkiler, gelecekteki ilişkilerin yazılan anılardan olumlu ya da olumsuz etkilenebileceği düşüncesi, hızlı gelişen olay ve olgulara adaptasyon zorluğu çeken bireyleri, uygulamaları konusunda kendini savunmaya, aklamaya yöneltmiş olabilir.⁸ Sanatkârların, özellikle edebiyatçıların hatıralarında ise kişi ve olaylarla beraber hatıra sahibinin intiba, duygu ve sübjektif yorumları üslûba da tesir eden edebî bir dille anlatılmıştır. Askerî şahısların yazdıkları belgelere dayanan, hatta birliklerin harekât şemalarının yer aldığı harp hatıralarında ise daha yalın ve objektif ifadeler

3 Doğanay Eryılmaz, *Ermeni, Fransız ve Türk Literatürlerinde Anı Türü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011, s.38.

4 "Kişilerin anıları yazma nedeni birbirinden çok farklı olabilir. Bu nedenlerden yaygın olanları şunlardır: Unutulma korkusundan kurtulmak, kaybolup gitmesine razı olamayacağı bir gerçeği ortaya koymak, yazma alışkanlığı, birlikte yaşadığı kişilerden kimilerine karşı duyduğu hayranlığı belirtmek, gelecek kuşaklara ders vermek, önemli mevkilerde bulunmuş olanlardan kimisinin icraatlarından daha sonra kendilerine yöneltilebilecek tenkitlere karşı bir savunma bırakmak istemesi, kimisinin de kendi dönemlerinde yaşanan olaylar veya kişilere yönelik olarak o tarihlerde açıktan yapamadıkları tenkitlerinin bir şekilde tarihe not düşülmesi düşüncesi vb. sebeplerle hatıra kaleme aldıkları görülmüştür." Şevket Kamil Akar, İrfan Karakoç, "*Siyasi Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları*", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul, 2004, s.385; Emin Özdemir, "*Anı ve Anı Dilimiz Üzerine*", *Türk Dili*, (Anı Özel Sayısı), Cilt: 25, Sayı: 246, Ankara, 1972, s.398-399.

5 Okay, *a.g.e.*, s.445 ; Mustafa Safran ve Hüseyin Köksal'a göre, "*Hatıralara dayalı tarih öğretiminde öğrenciden istenen şey, anlamlı bir tarihsel metinden kendi yaşantısını ve mantığını kullanarak, tarihsel gerçeği yakalayabilen genellemelere ulaşabilmesidir.*" Bkz. Mustafa Safran, Hüseyin Köksal, "*Tarih Öğretiminde Yazılı Kanıtların Kullanılması*", Tarih Eğitimi Makale ve Bildiriler, Editör: Mustafa Safran, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

6 Bahri Ata, "*Tarih Derslerinde "Dokümanlarla Öğretim" Yaklaşımı*", Türk Yurdu, 2002, 22 (54), s.80-86.

7 Ali Birinci, "*Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri*", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 41, Temmuz 1998, s.611 vd. ; Ali Altıkulaç, Kürşat Gökaya, "*Tarih Öğretiminde Hatıratların Kullanımının Tarihsel Empati Becerisine Etkisi*", Turkish Studies, Volume 9/1 Winter 2014, s.25.

8 Çukurova, *a.g.e.*, s.321-322.

söz konusu olabilmektedir.⁹

Bu çalışmanın temelini oluşturan savaş hatıratları, iki türlü yazılabilir. Bunlardan birincisinde tamamen savaş sırasında geçen olaylar anlatılmaktadır. Bu durumda, yazarın fiilen savaşa katılmış birisi olması gerekir. Örneğin, Birinci Dünya Harbi'nde görev alan Türk askerlerinin geride bıraktıkları hatıralar gibi.¹⁰ Savaş anılarının bir diğer şekli de, savaştan doğrudan bahsedilmeden topluma olan etkilerinin aktarılması biçiminde yazılır. Bu durumda, toplumsal hayat merkeze alınmaktadır.¹¹

Hatıra türünün bir alt bölümü olarak düşünülebilecek günlükler ise, hadiselerin gerçekleştiği gün kaydedilmiş yine otobiyografik karakterde notlar görünümündedir. Yalnız prensip olarak hatıratın yayımlanmak amacıyla kaleme alınmasına karşılık günlük genellikle kişinin tamamen şahsî hatta mahrem hayatını, düşünce ve duygularını, çevresindeki insanlar hakkında samimi kanaat ve intibalarını aksettirdiği için daha tabiidir.¹² Günlük ile hatırat arasındaki farklılığı Suut Kemal Yetkin şöyle belirtir: “Günlük ileriye doğru gider, hatıra geriye doğru iner. Biri yaşarken, diğeri yaşadıktan sonra yazılır.”¹³ Aynı konuda Salâh Birsal ise: “Anıları günlüklerden ayırmak gerekir. Günlük, günü gününe saptanan olaylar, düşünceler, duygularla oluşur. Anı ise üstünden uzun yıllar geçmiş olayları dile getirir. Onun için gerçeğe uygunluk bakımından günlüklerin daha inandırıcı olma şansı vardır. Hele geçmişte yapılan konuşmaları aktaran anıcıların, uzun yıllar sonra bunları virgülüne, noktasına dek anlatmaları anıların gerçekliğine iyiden iyiye gölge düşürür. Kimi yazarlar bu yüzden bu konuşmaların simgesel olduğunu, anılarının önsözlerinde açıklamak zorunluluğunu duymuşlardır. Kimi yazarların kafalarına iyice yer eden konuşmalar da vardır. Bunların hemen kuşkuyla karşılanmaması da gerekir. Ama bunlar da, daha küçük cümleler, küçük karşılıklardır.” demektedir.¹⁴

Batı'da XV. yüzyıldan itibaren seyrek olarak ilk örnekleri görülen günlük XIX. yüzyıldan sonra çoğalmış ve yaygınlaşmıştır. Osmanlı merkez teşkilâtında günlük olayların, tevhahlerin ve savaşların görevliler tarafından kaydedildiği şehname, vekâyi'nâme, rûznâme, rûznâmçe adları verilen defterler bir çeşit resmî günlük mahiyetindedir.¹⁵ Günlük kavramı Türk edebiyatına ise, Direktör Âli Bey'in 1885-1888 yıllarına ait Güneydoğu Anadolu, Musul, Bağdat ve Hindistan izlenimlerini anlattığı “Seyahat Jurnalı” ile girmiştir. Âli Bey, günlük kavramını Türkçe bir kelime karşılamak gereğini duymayarak Fransızca jurnal kelimesini olduğu gibi almıştır. Bu kelime diğer Batı kökenli kelimeler gibi tutunamamış, bu kavram uzun süre ruzname, hatıra defteri gibi kullanımlarla karşılanmıştır. Cumhuriyet devrinde bunların yerine tek kelimelik Türkçe karşılıklar aranmış, Falih Rıfkı Atay iki ayrı yazısında gündem ve gündelik kelimelerini denemiş, daha sonra da günlük sözcüğü bulunarak yaygınlaşmıştır.¹⁶

9 Okay, *a.g.e.*, s.445.

10 Nuri Çevikel, “Çanakkale Muharebelerine Dair Gayriresmi Yeni Bir Belge: “Hâtrât-ı Esâret”, *History Studies*, Volume 2/3 2010, s.86.

11 Eryılmaz, *a.g.e.*, s.38.

12 Okay, *a.g.e.*, s.448.

13 Özdemir, *a.g.m.*, s.400 ; Muzaffer Çandır, “Türk Edebiyatında Hatıra Türü ve Samet Ağaoğlu'nun Hatıra Kitapları”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 9, Konya, 2001, s.59.

14 Salah Birsal, “Anı Üzerine”, Türk Dili, Anı Özel Sayısı, Cilt: XXV, Sayı: 246, 1 Mart 1972, s.378.

15 Okay, *a.g.e.*, s.448.

16 Çandır, *a.g.m.*, s.61.

Lütfi Simavi'nin, "Sultan Mehmet Reşat Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, I-II" (İstanbul 1340), Ömer Seyfeddin'in çeşitli araştırmalar içinde kısmen yayımlanmış, "Balkan Harbi Ruznâmesi" diye bilinen notları, Mahmut Muhtar Paşa'nın Balkan savaşları harekâtını anlatan "Üçüncü Kolordunun ve İkinci Şark Ordusunun Muharebatı" (İstanbul 1331), Ahmet Refik'in (Altınay) "Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler" (İstanbul 1919), "Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü" (İstanbul 1988), Lütfi Fikri'nin Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü "Daima Muhalefet" (haz. Yücel Demirel, İstanbul 1991) adlı eserleri Cumhuriyet öncesinin önemli günlüklerindedir.¹⁷

B. HATIRAT VE GÜNLÜKLERE GÖRE KAFKAS CEPHESİ

Kafkas Cephesi, 1 Kasım 1914'te Rus ordusunun Türk sınırını geçmesiyle açılan ilk taarruz cephesidir. Kafkas Cephesinin başlıca açılma nedenleri, Rusların Tannenber Muharebesi'nde Almanlar tarafından büyük bir bozguna uğratılmaları, Odesa ve Batum çıkarmalarının gerçekleşmemesi, Sarıkamış harekâtı öncesi Köprüköy ve Azap muharebelerinin Türk güçleri tarafından kazanılmış olması, Rus istihbarat birimlerinin başarılı olan faaliyetleri sonrasında bölgede Osmanlı Devleti aleyhine gerginleşmiş olan ortam ve harbin Rus topraklarına sürüklenmesi halinde Türk ve Müslüman toplulukların isyan edeceklerinin düşünülmesi olmuştur.¹⁸ Bütün bu sebeplere ilave olarak Osmanlı Devleti bu cephede Rus kuvvetlerinin Basra Körfezine inerek İngiliz birlikleri ile birleşmelerini önlemek, İran üzerinden Hindistan'a gitme ve İngiliz sömürge yollarını denetim altına almak istemiştir. Ayrıca Kafkasya'daki Türklerin Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesini desteklemek, Berlin Antlaşması ile kaybedilen toprakları geri almak, Bakü, Ortadoğu ve Hazar petrollerini kontrol altında tutmak, Bakü petrollerini ele geçirmek, Anadolu'daki Türkler ile Orta Asya'daki Türkleri birleştirmek, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki katliamını önlemek istemiştir.¹⁹

Kafkasya, her ne kadar savaş öncesinde Osmanlı dış politikasında öncelikli yer tutmasa da, kısa sürede önemli hale gelmiştir. Çünkü Osmanlı'nın savaştan galip çıkabilmesi için Kafkasya cephesinde başarılı olması zorunludur. Üstelik bu cephenin açılmasında Almanların da yoğun baskısı olmuştur. Ali Fuat Cebesoy, Moskova'da, Enver Paşa'nın kendisine Sarıkamış taarruzuna ilişkin, "*Almanlar, netice verecek kesin meydan savaşlarına doğru yürürken, bizleri oturmakla itham etmeye başlamışlardı. Bu sebeple, Sarıkamış taarruzu, tamamen askeri bir lüzum üzerine yapılmıştır.*" dediğini yazmaktadır.²⁰ Ancak Kafkas cephesindeki başarısızlık üzerine bütün fatura Almanlar tarafından Türk tarafına ve Enver Paşa'ya kesilecektir. Nitekim Binbaşı M. Larcher, Enver Paşa'nın Sarıkamış'a doğru manevrasının nedenini Rus ordusunu çevirme ve yok etme isteği olarak yorumlar. Larcher'e göre Enver Paşa bu sayede, "*...Kars, Ardahan ve Batum'u geri alacaktı. Tekmil Güney Kafkasya'yı fethedecekti. Rusya Müslümanlarını isyan ettirecek, Türk-Tatarları, yani Hazer, Volga, Batı Sibiryaya, Türkistan ve İran'ı, halifenin nüfuzu altında toplayacaktı.*"²¹ Larcher gibi Enver Paşa'yı harekâtın baş mümessili ve

17 Okay, *a.g.e.*, s.448.

18 Yavuz Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, Erzurum 2003, s.222-223. Ayrıca bkz. Şerif İlden, *Sarıkamış*, Yayına Hazırlayan: Sami Onal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

19 Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: V, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1947, s.414.

20 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2000, s.32.

21 M. Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, Çeviren: Bursalı Mehmed Nihat, Cilt: II, Askeri Matbaa, İstanbul, 1928,

tafaftarı olarak gösteren bir diğer Alman subayı Liman von Sanders'dir. Sanders, 6 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa'nın Sarıkamış harekât planını kendisine anlattığını ancak bu durumun büsbütün imkânsız olmasa bile yapılabilmesinin çok zor olduğunu düşündüğünü yazar. Sanders devamında şunları yazmaktadır: "*Vazifem gereği olarak bu önemli mahzurlara Enver'in dikkatini çektim; ancak bunların hepsinin göz önünde bulundurulduğunu ve bütün yolların keşfedildiğini veya edileceğini iddia etti. Enver, görüşmemizin sonunda tamamıyla hayali fakat dikkate değer görüşler beyan etti ileride Afganistan üzerinden Hindistan üzerine yürümek emelinde bulunduğunu bana söyledi.*"²²

Genelkurmay Başkanı ve Başkomutan Vekilliği görevini yürüten Enver Paşa, Kafkas cephesinin açılmasından sonra derhal bölgeye gelmiştir. Enver Paşa, Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın görevden çekilme isteği üzerine komutayı devralmıştır. Enver Paşa eşi Naciye Sultan'a yazdığı mektupta, Hasan İzzet Paşa'nın "*orduyu bundan böyle yönetmek için kendisinde cesaret göremediğini*" söylemesi üzerine böyle bir duruma müracaat ettiğini dile getirmiştir.²³ 15 Aralık 1914 tarihinde cepheyi gezen Enver Paşa, "*Askerler hepinizi ziyaret ettim. Ayağınızda çarık, sırtınızda paltonuz olmadığını gördüm. Lakin karşınızdaki düşman sizden korkuyor, yakın zamanda Kafkasya'ya gireceğiz. Orada her türlü nimete kavuşacaksınız. Alem-i İslam'ın bütün ümidi sizin hizmetinizde kalmıştır...*" cümleleri ile askere moral aşılama istemiştir.²⁴ Enver Paşa'nın bu sözlerinden sonra bütün imkânsızlıklarına rağmen Türk askerinin gösterdiği azmi 20 Aralık 1914 tarihinde eşine yazdığı mektupta görmek mümkün olmuştur: "*Bir günde mevziler ve askerlerin bir kısmını gördüm. Hepsi hazır ve arzulu; düşmana yine bir gece baskını yapmışlar. Uzaktan Allah Allah seslerini duyunca, siperlerini bırakıp kaçmış düşman. İnşallah bunlar iyiye alamet. Allah büyüktür. İnşallah bütün Moskoflardan intikamımızı aldığımızı gösterecektir...*"²⁵

22 Aralık 1914'te başlayan ve bir hafta devam eden Sarıkamış Harekâtındaki taktik hataları 75.000'e yakın askerinin Sarıkamış'ta şehit olmasına ve bu cephede Türk birliklerinin yenilmesine neden olmuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki Türk tarafı harekât başlarken ve harekât sırasında birçok hata yapmıştır. Bu hatalardan ilki; baskın tarzında planlanmış olan harekâtın gösterilen aceleci ve yanlış tutumlar yüzünden gizlilik özelliğini kaybetmiş olmasıdır. Başkumandan Enver Paşa'nın şiddetli istek ve ısrarlarına rağmen X. ve XI. Kolordular ve bu Kolorduların kumandanları arasında olan irtibatsızlık ve hareket birliğinin olmaması, Kolordu kumandanlarında görülen isteksizlik ve motivasyon eksikliği başarısızlıkta etkili olmuştur. Diğer taraftan keşif faaliyetlerinin yetersiz olması, eğitim eksikliği, askerlerin yürüyüşleri sırasında çıkan düzensizlik, arazi ve mevsim şartlarının yeterince dikkate alınmaması²⁶,

s.337-338.

22 Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Çeviren: Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, Yayına Hazırlayan: Mustafa Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s.59.

23 Enver Paşa, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, Yayına Hazırlayan: Arı İnan, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s.190.

24 Arif Baytın, *İkinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi, Sessiz Ölüm*, Yayına Hazırlayan: İsmail Dervişoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s.88-89.

25 Enver Paşa, *a.g.e.*, s.191.

26 Ziya Yergök Sarıkamış'ta ağır kış şartları ile ilgili bir anısını şöyle dile getirmektedir: "...Ayaklarımın üşüdüğü bir sırada hem ayaklarımı ısıtmak, hem de ormanlarda olup bitenleri anlamak üzere yakınımızdaki ormana girdim. Keşke girmez olaydım. Dolaştığım yerlerde can çekişmekte olan birçok yaralıya rastladım. Bunlardan bazıları sönmekte olan bir ateşin başında yatıyor, bazıları çamların dibinde ah of ediyor, bazıları da iki üç kişi bir arada pelerinlerine sarılı bir vaziyette son dakikalarını yaşıyorlardı. Beni gördükleri zaman 'Aman efendim sen bilirsin, bizi buradan kaldırt donacağız!' diye sızlanıyor, bazıları bir lokmacık ekme istiyorlardı. Yanlarına gittim,

ikmal, yiyecek²⁷ ve sağlık hizmetlerinin yeterince olmaması da burada sayılabilecek diğer etkenlerdir.²⁸

Larcher hareketin önemine rağmen zamanlaması ve taktiğinin yanlış olduğunu şöyle ifade eder: "...Fakat mevsimin başlamış olan şiddeti içinde, dar bir sahaya, her türlü geri muvasalatından, mıntika menabığından mahrum bir mıntıkaya toplanmış, durduğu yerde bile kendisini beslemekten aciz olan bu 100,000 kişilik ordu ile böyle mazlum ve kağıt üzerinde gayet güzel görünen manevrayı yapmalı mı idi, buna mecburiyet var mı idi? Böyle bir mecburiyet kabul edilebilir mi; bilakis kuvvetli bir setr hattı gerisinde orduyu iâşe menabığına göre ve asice bir sahaya taksim ederek kışı geçirmeğe çalışmak, ilkbahara kadar, Ruslar taarruz etmezse, kuvvetimiz muhafaza ve kemalle gayret etmek ve bade hareket-ı cesimeye teşebbüs etmek gerek Kafkas cephesinin vaziyet-i hususiyesi ve gerek cihan harbinin vaziyet-i umumiyesi itibariyle elbet en doğru suret-i hareket olurdu...Sarıkamış manevrasının dahi hakkında daha kısa, daha derli toplu yapılması gibi muhtemelen çıkar yol varken bundan da uzak kalmıştı; netice ister istemez olduğu gibi tahkik edecekti ve Kars demir yolunu bir iki gün kat etmek uğruna bu azim felakete uğramak ıstırarı olmuştu..."²⁹

Sarıkamış harekâtının baş sorumlusu olarak gösterilen Enver Paşa bütün tenkitleri göğüslemek zorunda kalmıştır. Tabi hayalperest görülen Enver Paşa'yı hedef tahtasına almayan hatıra sahipleri de vardır. General Fahri Belen'e göre, "Sarıkamış'ın 25-26 Aralık gecesi işgal edilememesinden, taarruzu önleyen İhsan Paşa ve Kurmay Başkanı Şerif Bey sorumludur. Bunlar, Rusça yazılan kitapları okumadan hatıralarını yazarak, kendilerini haklı göstermişlerdir."³⁰

Sarıkamış'taki başarısızlıkta her ne olursa olsun ortaya çıkan tablo Kafkas Cephesi'nde olduğu kadar savaşın genel seyrinde de önemli tesirler yapacaktır.³¹ Enver Paşa başarısızlığı İstanbul'a bildirdikten ve facianın saklı tutulmasını istedikten sonra Üçüncü Ordu komutanlığını Hafız Hakkı Paşa'ya devretmiştir. 19 Ocak 1915 tarihinde Bronsart Paşa ve Kazım Bey (Orbay) ile Ulukışla'ya gelen Enver Paşa, amcası Halil Paşa ile birlikte İstanbul'a

yüzlerini okşadım, 'şimdi gider sedyecileri bulur sizi buradan kaldırtırım' gibi kuru teselli sözleri söyledim..." Sami Önal, Tuğgeneral Ziya Yer Gök'ün Anıları/Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920), *Remzi Kitabevi*, İstanbul, 2006, s.116-117.

27 Faik Tonguç bu konu ile ilgili anısını şöyle anlatmaktadır: "Bugünlerin en önemli meselesi, karşımızdaki düşmandan çok, iâşe işi olmaya başladı. Yolların çamur deryası haline gelmesi, taşıtların azlığı yüzünden bölükler ciddi bir açlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu; yüz elli dirheme inmiş olan asker tayını bile verilmez oldu. Subaylara verilen de kuru peksimet, ara sıra gelen bir parçacık etten ibaretti. Bu böyle devam edebilse yine memnun olacaktık, zaman oluyordu ki bunu da bulamıyorduk. Askerin hali pek feci olmaya başladı. Bir gün ihtiyatta bulunduğumuz köyden, ileri hattı teslim almaya giderken, askerin arasında bilinen pancar, yemlik, kuzukulağı gibi otları yemek için her biri bir yana dağılıverdiler. Dağılan askeri toplayıp mevziye götürmek için bir hayli zahmet çektim. Gerçekten ot yemek mecburiyetindeydik. Açlık hiçbir şeye benzemiyordu. Açlık sağlam yapılu bu köylü çocuklarını zayıf cılız bir hale getiriyordu; dayanma güçleri düşüyor, yürürken şurada burada yığılıp kalıyorlardı. Biz takım subaylarının durumu da askerlerden pek farklı değildi." Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s.47.

28 Özdemir, a.g.e., s.354 ; Karal, a.g.e., s.421-424.

29 Larcher, a.g.e., s.391.

30 Fahri Belen, *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s.224.

31 Türk ordusu savaşı kaybetmiş olsa bile Almanları memnun edecek miktarda Rus kuvvetini Kafkas Cephesi'nde tutmayı başarmıştır. Bu harekât esnasında Rusların da ağır kayıplar vermesine rağmen, 3. Ordunun neredeyse yok olması Anadolu'yu Rus istilasına açık duruma getirmiştir. Bkz. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım I. Dünya Harbi*, C. II, İstanbul, 1990.

dönmüştür. Yolda oldukça yorgun ve kederli görünen Enver Paşa, amcasına; “*Amca, Sarıkamış harekâtı çok kötü bir netice verdi, bu sebeple Kuvvei Seferiye’yi Üçüncü Ordu emrine sevk etmek zarureti doğmuş bulunuyor. Sen yeni teşkil edilecek bir fırka ile İran’a gideceksin.*” Böylece Sarıkamış harekâtından sonra güç durumunda kalan Üçüncü Ordu, Kuvvei Seferiye’nin katılımı ile yeniden harekete geçebilecek bir kuvvet haline gelmiştir.³²

Sarıkamış faciasından sonra Kafkas muharebelerinde Rusya ileri bir harekâtla Muş, Bitlis, Erzurum, Trabzon, Rize, Kars ve Erzincan’ı işgal etmiştir. Ancak Çanakkale Savaşları’nın sona ermesi ile Diyarbakır’a gönderilen 16. Kolordu komutanı Mustafa Kemal’in başarılı girişimleriyle 1916 yılında Muş ve Bitlis geri alınmıştır.³³ 1918 Martında Erzurum ve Erzincan da Ruslardan geri alınırken, Rusya’nın çıkan ihtilal sonrası savaştan çekilmesi ile 3 Mart 1918’de Rusya ile “Brest-Litovsk Antlaşması”³⁴ yapılmıştır. Netice olarak Kafkasya cephesi resmen kapanmış ve Rusya Berlin Anlaşması ile aldığı Kars, Ardahan ve Batum da dâhil olmak üzere savaşta ele geçirdiği Türk topraklarını geri vermiştir.³⁵

Kafkas Cephesi’nde Ruslarla olan mücadelenin yanında çok daha ciddi bir konu bulunmaktaydı. Bu sorun Anadolu Ermenilerinin savaşta takınacakları tavidir. Nitekim 17 Ağustos 1914’te, yani seferberliğin ilanından birkaç gün sonra Andırınlı Müslümanlar Ermeni komitaları tarafından 17 Ağustos 1914’te, yani seferberliğin ilanından birkaç gün sonra Ermeni haydutları tarafından saldırıya uğramıştır. Anadolu’daki Ermeniler açıkça isyana başlamış, vergilerini ödemekten kaçınmış ve asker toplanması konusunda verilen emirlere karşı çıkmışlardır.³⁶ Üstelik Ermeni askerlerinin firar edip Rus ordusuna geçmeleri, firari Ermenilerden kurulan gönüllü birliklerin Osmanlı ordusu ve özellikle sivil halka yönelik saldırıları, Ermenilerin Rus ordusuna kılavuzluk yapması, Osmanlı ordusunun durumu hakkında Ruslara bilgi vermeleri, telgraf hatlarını kesip Osmanlı ordusunun haberleşmesini engellemeye çalışmaları Ermenilere yönelik öfkenin artmasına neden olmuştur. Bu ruh hali Sarıkamış Harekâtı’nda sıhhiye onbaşı olan Ali Rıza Efendi’nin günlüklerinde net olarak görülebilmektedir. Ali Rıza Efendi Ermeni olayları karşısında, “*Harbin sonunda acaba Ermenilere bir şey yapılmayacak mı? Bunların ihanetlerini askerlerde anlamış olacaklar ki*

32 Halil Paşa, *İttihat ve Terakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş*, Hazırlayan: Taylan Sorgun, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997, s.138.

33 “*Rusları ihlâl edip geri çekildikten sonra cepheye suret-i umumiyede Ermenilerden başka kimse kalmamış idi; bunların Ahali-i İslamiyye hakkında fevkalade imhakârâne hareket ettikleri anlaşıldıktan sonra hem Ahali-i İslamiyye’yi himaye hem de asayiş-i iade maksadıyla bir kısım kuvvetle ilerlemeye karar verildi. 3. Ordu, bu sırada 1. 2. Kafkas Kolordularıyla (Kemah-Tirebolu) hattında; 2. Ordu da 4. Kolordu’dan mâ-adâ bilimun kitaâtıyla Kafkas cephesinden ayrılmış, 4. Kolordu da 3. Ordu’ya merbut olarak 5. Fırkasıyla Bitlis civarında ve 12. Fırkasıyla da Palu şimalinde idi. 8. Fırka ise lağvedilmiş idi.*” Süleymaniyeli Mehmed Emin, *Harb-i Umûmide Osmânî Cepheleri Vakâîyi*, Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul, 1338, s.13-14.

34 Selami Kılıç, “*Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918- Yankıları Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi*”, Osmanlı, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.631.

35 Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı Kazım Karabekir tarafından 7 Mart 1918 tarihinde Erzurum’daki Ermeni rüesasına gönderilen mektupta şunlar yazılıydı: “*Rusya Cumhuriyetiyle sulh aktedildi. Ruslar bu sulh muahedenamesi mucibince 93 seferinde ellerine geçen arazimizi dahi dâhil olmak üzere tek mil memalikimizi tahliye taahhüt ettiler ve ekser aksamını tamamen tahliye ederek çekildiler...Erzurum’da medeniyet ve insaniyete külliyen muhalif olan harekati icradan vazgeçerek nihayet 9 Mart 1918 akşamına kadar Erzurum’u ve sonra da tek mil arazimizi terk ile Kafkasya dahilinde çekilmenizi ihtar ediyorum. Bu ihtarım tevfiki hareket etmediğiniz takdirde dökülecek kanların pek ağır olacak olan mesuliyeti tamamıyla size raci olacaktır.*” Kazım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, Yayına Hazırlayan: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı, Güner Matbaacılık, Erzurum, 1990, s.124.

36 Talat Paşa, *Talat Paşa’nın Anıları*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s.68-69.

günde her taburdan üç beş Ermeni'yi kazayla vuruyorlar. Böyle giderse, bir haftaya kadar taburlarda bir tek Ermeni kalmaz.” demektedir. Ali Rıza Efendi savaştan sonra Ermeni ve Türklerin dost kalıp kalamayacakları sorusuna, “...*Kendi hesabıma hayır! İntikamımı almak benim için pek kolay. Hastanedeki Ermenilerden üç dördüne süblime içirerek öldüreceğim.*” diye cevap vermiştir. Ali Rıza Efendi her ne kadar böyle yola başvurmasa da hastanede görev yapan Ermeni hademelerine en ağır işleri verdiğini yazmaktadır.³⁷

Kafkas Cephesi'nde yaşanan gelişmeler, düşmanla işbirliği yapmaları ve Türk tarafının uğradığı zulüm ve ihanet zorunlu bir sevk ve iskânı zorunlu kılmıştır. Böylece ordu ve kolordu komutanlarına, isyan eden halkı tek tek ya da topluca başka bölgelere gönderme yetkisi, 27 Mayıs 1915'de Osmanlı Hükümeti tarafından alınan Sevk ve İskân Kanunu ile resmîyet kazanmıştır. Bu kanun Ermeniler tarafından iddia edildiği gibi Türk hükümetinin kendilerine eza-cefa çektirmek istediğinden değil, sivil halkını ve Osmanlı ordusunu Ermeni çetelerine karşı korumak amacı ile hazırlanmıştır. Aslında sürgün, Osmanlılar tarafından bir “İskân ve Kolonizasyon Metodu” olarak kullanılmıştır. 1915 yılında Doğu Anadolu'da, Osmanlı Devleti'ne düşmanca davranan ve Rus ordusuna katılan Ermeniler'e karşı uygulanan politika da sürgün olmuştur.³⁸

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Enver Paşa'dan başka önemli bir İttihat ve Terakki yöneticisi olarak bilinen Talat Paşa, hatıratının önemli bir kısmında Ermeni sorunundan bahsetmiştir. Talat Paşa, hatıralarında Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında yaptıkları tüm faaliyetleri ayrıntılarıyla anlatmakla beraber, genel karargâhta “Ermenilerin göç ettirilmesi” hakkında bir kanun hazırlanarak nazırlar kuruluna sunulduğunu ve kendisinin ise bu kanunun tamamıyla uygulanmasına karşı olduğunu belirtmiştir. Talat Paşa, “*Jandarmalar tamamen, polisler ise kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler konulmuştu. Göçün bu yollarla yapılması durumunda çok çirkin sonuçlar elde edileceğini biliyordum. Dolayısıyla, geleceği düşünerek, bu kanunun uygulanmamasında ısrar ettim ve yürürlüğe girmesini geciktirmeyi de başardım...*” demektedir.³⁹ Talat Paşa, göç ettirme kanununun uygulanmasına karşı çıkmasının nedenini açıklamaya şöyle devam etmiştir: “*Rusların bu savaşta Ermenilerin yanı başında bulunması yüzünden çıkacak olan düzensizliklerin bize karşı kötüye kullanılacağını önceden biliyordum. Bu görüşmeler sırasında meslektaşlarımdan bazıları beni duygusuzluk ve vatana bağlı olmamakla suçlayacak kadar ileri gitti.*”⁴⁰ Rauf Bey ise, Osmanlı Devleti'nin harbe girişiyle ilgili olarak konuşurlarken Talat Paşa'nın kendisine şunları aktardığını belirtmektedir: “*...Bizim yerimizde kim olsa idi, memleketin selameti namına bunu yapmağa mecburdu. Düşünün bir kere; ordularımız, sayıca ve teçhizatça kat kat üstün düşman kuvvetleri karşısında adeta dişle, tırnağıyla bir ölüm kalım savaşı yaparken, vatandaş bildiğimiz Ermeniler, bütün menzil yolları boyunca silahlanıp ayaklanarak, bizi arkadan vurmak maksadıyla düşmanla işbirliği yaptıkları zaman bu unsuru harp bölgeleri dışına sevk etmekten başka bir çare tasavvur edilebilir miydi? Yoktu, başka hiçbir*

37 Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü (1914-1915)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.104, 135.

38 Emin Şikalıyev, “*Ermeni Soykırımının İç Yüzü*”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Cilt: 14, Sayı: 14, Ankara, 2004, s.233-234.

39 Talat Paşa, *a.g.e.*, s.67.

40 Talat Paşa, *a.g.e.*, s.68.

çare yoktu. Ve bu elbette kolay bir iş de değildi..."⁴¹ Görüldüğü gibi Talat Paşa, yukarıda yer alan ifadelerinden ve itiraflarından da anlaşıldığı kadarıyla sevk ve iskân uygulamasının sorumluluğundan kurtulmaya çalışmıştır. Bu durum Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında İttihatçı hükümetlere yönelik suçlamaların bir sonucu da olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girmesinden sonra 4.Ordu komutanlığına getirilen bir başka İttihat ve Terakki yöneticisi olan Cemal Paşa, tarafından yazılan hatıratta ise Osmanlı'nın savaşa giriş şekli, Kanal Cephesi, Kafkas Cephesi, Irak Cephesi, İstanbul ve İzmir havalisinin genel durumu hakkında bilgi almak mümkündür. Cemal Paşa, hatıratının son bölümünde "Ermeni Meselesi (Tarihten Birkaç Sayfa)" başlığı altında Ermeni olayları hakkındaki kanaatlerini tarihten örnekler vererek anlatmaktadır. Paşa, Ermenileri ve onların ihtilalcilerini Rumlardan ve Bulgarlardan daha çok sevdiğini belirtmekte ve Ermeni ve Türk unsuru arasındaki düşmanlığın başlıca sebebi olarak Rus siyasetini göstermektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus seferinden beş-on yıl öncesine kadar bu iki unsur arasında kesinlikle bir düşmanlığın olmadığını savunmaktadır.⁴²

Cemal Paşa, Ermeni sorununa ilişkin geniş bir tarihi değerlendirme yaptıktan sonra İttihatçıların Ermeni siyasetinin nasıl şekillendiği konusuna girmiş, 1909 Adana Olayları ve Ermeni ıslahatı meselesi ile hatıralarına devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ise 4. Ordu Komutanı olarak Suriye'de bulunduğu o günlerde Doğu Anadolu vilayetlerinde nelerin cereyan ettiğini, Devletin neden dolayı Ermenilerin genel sevkine karar verdiğini bilmediğini yazan Cemal Paşa, "*O sırada İstanbul'da cereyan eden müzakerelere katıyken katılmadığım gibi bu konuda da benim mütalaamı sormadılar. Yalnız günün birinde İçişleri Bakanlığında vilayetlere tebliğ olunan bir geçici Kanun mucibince Ermenilerin Mezopotamya'ya naklettirerek harbin sonuna kadar orda iskân edileceklerini okudum. Başkumandanlık vekâleti de mülkiye memurları vasıtası ile idare edilecek olan bu tehcir esnasında ordu mıntikasından geçecek Ermenilere bir saldırıya meydan verilmemesi tebliğ olunuyordu. Bundan başka hiçbir şeyden haberim yoktu.*"⁴³ satırları ile kanun karşısındaki masumiyetini ifade etmektedir. Ayrıca Cemal Paşa'nın: "...*kamuoyu Ermeni tehcir ve katliamları ile benim zerre kadar alakam olmadığını bilir. Tehcir kararı verildiği zaman müzakerelere katılmadığım katliam yapmadığım gibi de buna engel oldum. Tehcir zamanı ve sonrası muhacirlere azami ölçüde yardımlar yaptım.*"⁴⁴ cümleleri de Talat Paşa'nın hatıratında yer alan ifadelerle oldukça benzemektedir. Savaş sonrasında İttihatçılara yönelik yapılan suçlamalara karşılık, Cemal Paşa'nın da kendini savunduğu, mümkün olduğunca Ermeni sevk ve iskânı konusuna karışmadığını aksine göçertmeye tabi tutulan Ermenilere yardımlarda bulunduğunu anlatmaya çalışmıştır. Nitekim Dr. Rıza Nur, Cemal Paşa'nın yaptığı yardımları şu satırlarla anlatmıştır: "...*Cemal'in Tiflis'te vurulduğunu ve öldüğünü işittim. Kendi kendime "Ermeniler yapmıştır" dedim. Fakat bu adam Harb-i Umumide Ermenilere hiçbir fenalık yapmamıştı. Bilakis birçok Ermeni'yi Suriye'ye alıp onları ölümden kurtarmıştı. Laekal elli bin Ermeni'nin canını kurtarmıştı...*"⁴⁵

41 Rauf Orbay, "*Rauf Orbay'ın Hatıraları*", Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Birinci Meşrutiyet'ten Zamanımıza Kadar, Sayı: 3, Cilt: I, 15 Mart 1962, s.81.

42 Cemal Paşa, *Anılarım (1913-1922)*, Hazırlayan: Fahri Parin, İskenderiye Yayınları, İstanbul, 2009, s.313-314.

43 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.362.

44 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.365.

45 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım Atatürk Kavgası*, Cilt: III, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s.252.

Hatıratının en son kısmında sevk ve iskân sırasında meydana gelen vakaları, “*Bunu yukarıda açıkladığım Kürt ve Türk unsurları ile Ermeni unsurları arasında altmış yetmiş seneden beri işlenmiş olan düşmanlık duyguları ve kine atfetmek uygun olur. Asırlardan beraber yaşayan bu üç milleti birbirlerine can düşmanı eden Moskof siyasetinin Allah belasını versin.*”⁴⁶ cümleleri ile tamamlayan Cemal Paşa ortak sorun yani Ruslar karşısında takınılması gereken tavrı şöyle düşünür: “*Sonuç olarak, gerek Güney Kafkas Cumhuriyeti’nin gerek Osmanlı İmparatorluğu’nun tek görevi birbirlerine destek ve yardımcı olarak harap olmuş memleketlerinin imarına ve hükümetlerinin ıslahına ve kalkınmasına mesai harcamaktan ibarettir. Bu dört hükümete düşen diğer bir görev de Moskof felaketinin bir daha olmaması için çalışmaktır. Bunun için bu dört devlet arasında münhasıran Moskof istilasına karşı bir ittifak meydana getirilmesini en öncelikle düşünecekleri şeylerdendir.*”⁴⁷

Ermeni sevk ve iskânının savaş içinde aldığı durum başta Talat ve Cemal Paşalar olmak üzere Maliye Nazırı Cavit Bey, Hüseyin Cahit Yalçın⁴⁸, Halil Menteşe, Mithat Şükrü Bleda gibi birçok İttihat ve Terakki mensubunun kendisini bu konuda aklamak isteğine neden olmuştur. İttihat ve Terakkiye muhalif hatırat yazarları ise Birinci Dünya Savaşı süresince yaşanan olaylar konusunda Ermeni çetelerini ve İttihat ve Terakki mensuplarını suçlamışlardır. Suçlamalar, genellikle de İttihatçı liderlerden Talat, Enver ve Cemal Paşalarla, Bahattin Şakir, Dr. Nazım Bey ve Yakup Cemil gibi önemli kişilerin üzerine yüklenmiştir. Ahmet Rıza⁴⁹, Mevlanzade Rıfat⁵⁰, Galip Vardar⁵¹ ve Hüseyin Kazım Kadri⁵² gibi isimlerin dışında bu söylemler en açık şekilde Ahmet Refik Altınay ve onun “İki Komite İki Kıtıl” adlı eserinde görülmektedir. Ahmet Refik’in 1915 yılında aldığı notlara dayalı olarak yazılan bu esere göre, “İki Komite İki Kıtıl” Osmanlı tarihinin feci sayfalarından biridir. Yazara göre, iyi niyetle başlayan, sonuçta büyük bir devletin yıkılışı ile sonuçlanan bu devir, Osmanlı tarihinin en acı dolu sayfasıdır. Osmanlı Devleti’nin yıkılışında rolü olduğu iddia edilen bu komitelerden ilki İttihat ve Terakki

46 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.366.

47 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.369-370.

48 Hüseyin Cahit Yalçın, Ermenilere yönelik şiddet konusunda Bahattin Şakir’i şu cümlelerle suçlamaktadır: “... göç ettirme sırasında geçen olaylar ikinci üçüncü derecedeki elleri, yerel tutku ve kinlerin, çıkarların sebep olduğu olaylar mıydı? Yoksa plan gereğince hazırlanmış geniş bir tasarının uygulanması mıydı? Karar başka türlü verilmiş, kararlar eylem arasına başka etkiler karışarak uygulama başka bir biçim mi almıştı? Bazen bu yola olasılık tanır gibi oldum. Bahattin Şakir bir aralık doğu illerini dolaşarak valiler ve mutasarrıflarla ve daha başka kimselerle görüşmüş ve yetki sınırlarını aşarak kendi düşüncelerini merkezin ve cemiyetin karar ve isteği biçiminde yerel memurlara aşılamış gibi görünüyordu. Herhalde Ermeni göç ettirilmesinin aldığı şekle Genel Merkezden Ziya Gökalp, Kemal, Mithat Şükrü karşıydılar. Sözlerinden böyle anlaşılıyordu. Sözün kısıtı bu nokta da şimdiye değin aydınlatılamamıştır...” Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s.313-314.

49 Hatıratında İttihatçı liderlerden sitemkâr bir şekilde söz eden Ahmet Rıza Bey, çoğu kez İttihatçıların yaptığı işleri doğru bulmadığını ve bunu Talat Paşa’ya iletliğini ancak onun bu uyarılara kulak asmadığını söylemektedir. Talat Paşa için; “...*Merhum fevkalade bir komiteci, bir çete reisi idi. Dâhiliye Nazırı ve Sadrazam olmamalı idi. Vatana daha iyi iş görürdü...*” demiştir. Bkz. Ahmet Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey’in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s.66 vd.

50 II. Meşrutiyet Dönemi’nde İttihatçı muhalifi olarak bilinen Serbesti Gazetesi’nin yazarlarından biri olan Mevlanzade Rıfat, İttihat Terakki ve Ermeni sorunu karşısında hatırat sahibi kişilerden biridir. Ermenilere olan yakınlığı ile bilinen ve Ahrar Fırkası ile ilişkisi olan Mevlanzade, hem Sarıkamış bozgunu hem de Ermeni meselesi karşısında sert ifade ve ithamlarla İttihatçıları suçlamaktadır. Bkz. Mevlanzade Rıfat, *Mevlanzade Rıfat’ın Anıları*, Hazırlayan: Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 1992.

51 Bkz. Galip Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, Yaz., Semih Nafiz Tansu, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1960.

52 Bkz. Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım*, Hazırlayan: İsmail Kara, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Cemiyeti'dir.⁵³ Ahmet Refik, İttihatçıları vatana ihanet ve altı yüz senelik bir devleti uçuruma sürüklemekle suçluyordu. İttihatçıları eşkıya olarak tanımlayan yazara göre; memleket senelerden beri bu eşkıyanın istibdadı altında inlemekteydi.⁵⁴ Ahmet Refik, İttihatçıların İnkılâbî özgürlük söylemleriyle yaptıklarını ancak iktidara geldikten sonra Abdülhamit'in istibdat siyasetinden farklı bir yol izlemediklerini belirtir. Ona göre; hükümet kanun dışı ve gayrimeşruydur. Ülke ise sadece iki kişinin Talat ve Enver Paşaların tahakkümündeydi, Sait Halim Paşa sadece görünürde sadrazamdı.⁵⁵ Ahmet Refik'in, "*...İki kişi Talat ve Enver, nüfuzları istibdatları ve yalanlarıyla koca devleti parmaklarında çevirebiliyorlardı. Memleket sahipsizdi...*"⁵⁶ satırları ilerleyen sayfalarda dozunu daha da artırmıştır. Ona göre, "İttihatçıları, Türkçülük-Turancılık ideolojisi etrafında ülkedeki azınlıkları temizlemek istiyorlardı. Oysa Doğu Anadolu dışında kalan Bursa, Ankara, Eskişehir ve Konya gibi vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin masum olmalarına rağmen sevk ve iskâna tabi tutulmuşlardı."⁵⁷ Nitekim Altınay, Eskişehir'de Ermeniler tarafından boşaltılan evleri gördükten sonra şu duygusal cümleleri kaleme almıştı: "*...Eskişehir'deki zarif Ermeni evleri bomboş, servetiyle, ticaretiyle faikiyet gösteren bu unsur, hükümetin emrine tabi olmuş, evlerini boşaltmış. Eskişehir'in yukarı mahallelerine çekilmiş, şimdi bütün boşalan evler kıymetdar halıları, zarif odaları kapanmış kapılarıyla, adeta firarilerin teşriflerine muntazır.*"⁵⁸

Talat Paşa, Ahmet Refik Altınay'ın bu düşünceleri karşısında Ermeniler hakkında alınan tedbirlerin onları imha maksadını taşımadığını her fırsatta ifade etmiştir. Nitekim 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihinde Hüdavendigar, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Karahisar-ı Sahib, Erzurum ve Kayseri vali ve mutasarrıflarına gönderilen bir şifre telgrafta tehcirin gayesi şu şekilde açıklanmaktadır: "Ermenilerin buldukları yerlerden çıkarılarak tayin edilen mıntıkalara sevklerinden hükümetçe takip edilen gaye, bu unsurun hükümet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan Hükümeti teşkili hakkındaki millî emellerini takip edemeyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuftur. Bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi, sevkîyat esnasında kabilelerin emniyeti sağlanmalı ve muhacirin tahsisatından sarfiyat yapılarak iaşelerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. Yerlerinden -çıkarılıp, sevk edilmekte olanlardan başka, yerlerinde kalan Ermeniler bundan sonra yerlerinden çıkarılmamalıdır. Daha önce de tebliğ edildiği gibi asker aileleriyle ihtiyaç nispetinde sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevk edilmemesi hükümetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır."⁵⁹ Ahmet Refik'in İttihatçı karşıtlığı ile öne sürdüğü fikirlere karşılık Ermenilerin göç tabi oldukları yerler: Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri, Halep vilayetinin merkez kazası hariç Belen, Cısr-i Şuğur ve Antakya dâhilindeki köy ve kasabalar, Maraş şehir merkezi hariç Maraş sancağı, Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket Sancakları olarak belirlenmişti. Üstelik bu tehlike bölgelerinin dışındakiler de sadece suça karıştıkları takdirde sevke tabi tutulacaklardı.⁶⁰

53 Bkz. Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtıl*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1919.

54 Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtıl*, Hazırlayan: Hamide Koyukan, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994, s.11-12.

55 Altınay, *a.g.e.*, s.21-23.

56 Altınay, *a.g.e.*, s.21.

57 Altınay, *a.g.e.*, s.27.

58 Altınay, *a.g.e.*, s.10.

59 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s.48-49.

60 Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.48-49 vd.

Ahmet Refik, hatıratının ikinci kısmında Osmanlı'yı yıkıma götüren ikinci yapı olarak Ermeni komitelerine yüklemiştir. Ahmet Refik'e göre; İttihatçıları ortadan kaldırmak isteyen, Rus ordularıyla doğuda birleşip Türkleri ortadan kaldırmaya çalışan ve Ermeni halkını da bu yönde kışkırtan komiteler en büyük suçlulardı ve birçok Ermeni bu çetelerin günahını çekmişti.⁶¹ Altınay'a göre, asırlardan beri birlikte yaşayan Türk ve Ermeni unsurlar artık dostluklarını kaybetmişlerdir. Türk-Ermeni çatışmasının temel nedeni de İttihat ve Terakki ile Ermeni komitelerinin yönlendirmeleridir: *"Akılla, irfanla alakaları olmayan komiteler kanlı ellerini beşeriyetin en talihsiz halkına uzatmışlar, onların ciğerlerini koparmışlar, zaten paçavralar içinde insanlığın zevkenden ve saadetinden hissemed olamayarak yaşayan yüz binlerce mahlûku kan ve ateş içinde boğmuşlardı."*⁶²

*Almanya'nın isteseydi sevk ve iskân sırasında İttihatçılara mani olacağını düşünen Ahmet Refik Altınay, Almanların Ermenilerin Anadolu'dan yok edilmesine seyirci kaldığını ve bunun Almanların çıkarına olduğunu belirtmiştir.*⁶³ Ahmet Refik özellikle *"Alman İmparatoru Wilhelm'in Osmanlı fesini bile giyerim..."* sözüne de değinip bu konu hakkındaki görüşlerini Enver Paşa'nın takip ettiği siyaseti de dahil ederek açıklamıştır. Ancak o yıllarda Osmanlı Devleti'nde görev yapan Alman subaylar bu görüşte değildir. Sanders, kendisine yöneltilen suçlamaları ise şu şekilde cevaplamaktadır: *"Bu kötü iftiraların bana da yöneltmesi, Türkiye'yi bilenler için şaşılacak bir durum değildir. Savaş yenilgiyle sonuçlanınca Levantenlerin her türlü suçu Almanlara yüklemesi olağandır. Türkiye haritasına bakarsanız, benim ordu komutanlığı yaptığım bölgenin Doğu illerinin bin kilometre berisinde ve Türkiye'nin batısında olduğunu hemen görürsünüz. Ermenilerin bulunduğu bölgeye ve hatta onun sınırlarına ayak bile basmamışımdır."*⁶⁴

Rus ordusuyla beraber Anadolu'ya giren Ermenilerin, Rusların engellemeleri sonucu Türklerin üzerine çok fazla gidemediklerini; ancak Rusların Anadolu'dan çekilmeye başlamalarından sonra Türkleri imha etmeye başladıklarını anlatan Ahmet Refik, Rus zabitlerinin de buna engel olamadıklarını belirtmektedir. Rusların geri çekilmeleri sonrasında Ermenilerin Müslüman halka yaptıklarına dair Rus ordusu Kafkas Tümeni yarbaylarından olan ve daha sonraki yıllarda anılarını yazmış olan Turer Dokhledof bu konuda şunları yazmaktadır: *"Ermeni halkları kendilerine her zaman sürekli olarak mazlum kahra uğramış, işkencelere duçar bir cemaat şeklinde göstermekte oldukça başarılı olmuşlardır. Erzincan'da iken Ermenilerin Türk halklarını toplu olarak katlettiklerini bizzat Başkomutanımız Odiselidz'den gelen yazılı emirlerden öğrenmiştim. Oradaki kayıplarda toplu öldürmeler doktor ve müteahhitler tarafından planlı yapılmışlar. Savunmasız kalmış olan köylerdeki 800 kadar Türk'ü öldürmüşler. Yüzerlik her grubu Ermeni askerler soyamak işiyle görevlendirilmiş. Sayıları tamamlamak için birbirlerine seslenir, on daha yirmi daha yollayın derlermiş..."*⁶⁵ Talat Paşa'nın hatıralarında da kendisine yer verilen Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevkileri Komutanı Yarbay Tverdo Klebov, Ermenilerin Türk halkına yönelik vahşiliklerini dizginlemeye çalıştıklarını yazmıştır. Erzurum'un kurtarılması sürecini Klebov 29 Nisan 1918 tarihli notlarında şu cümlelerle özetler: *"Kahraman Ermeni piyadeleri gece karanlığından yararlanıp rüzgâr hızıyla*

61 Altınay, a.g.e., s.36.

62 Altınay, a.g.e., s.79.

63 Altınay, a.g.e., s.37-39.

64 Sanders, a.g.e., s.57-58.

65 Altınay, a.g.e., s.123.

Erzurum Kars yolundan kaçmışlardı! Gerçekten de bir fırtına çıkmış olsaydı, Erzurum'u bu kadar kısa bir sürede Ermeni pisliğinden temizleyemezdi...Sokaklardan geçerken karşılaştığım Türkler, hayatlarını kurtarmış olduğum için, en içten şekilde teşekkürlerini bildirdiler...Çünkü bu subaylar olmasaydı, Erzurum'u geri alan Türk kıtaları şehirde hayatta kalmış bir tek Türk bulamayacaklardı.”⁶⁶ Bir Rus subayının bu sözleri aslında bir taraftan zaten olaylardan birinci derece sorumlu olan ve Ermenileri çokça kıskırtmış olan bir ulusun vicdani hesaplaşması olduğu kadar diğer taraftan da kendini aklama ve temize çıkarma uyanıklığıdır.

C. SONUÇ

Tarihi hatıralar, tarihçiler için, siyasî ve askerî tarih kitaplarında bulunmayan eşsiz değerlerde bilgiler içerir. Olayların ayrıntılarına nüfuz etmemizi sağlar, devlet adamlarının, askerlerin hayatları ile ilgili ayrıntılara, tarihimizin karanlıkta kalmış noktalarına ışık tutmaktadır. Ayrıca hatırat sahipleri, yaşadıkları olayları sonradan kaleme alırken aynı zamanda yaşadıklarını yeniden yorumlamakta ve kendilerini suçlayanlara karşı da savunmalarını yapmaktadırlar. Böylece hatıralarda olaylar, yazarın iç dünyasının izlerini taşıdığından nesnellikliğini yitirme riski taşımaktadır. Bu özellikleri dikkate alınarak hatıralardan bir belge ve objektif olarak yararlanmak için hatıraları, diğer eserlerle karşılaştırdıktan ve sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra kullanılmalıdır. Örneğin Hakan Erdem'in, "*Gerçek ile Kurmaca Arasında: Torosyan'ın Acayip Hikâyesi*" adıyla yayınlamış olduğu eser bir hatıratın nasıl kurgu hataları taşıyabildiğini ve algı yönetimi sağlamak istediğini gözler önüne sergilemektedir. Bu tür hatıratlara verilebilecek bir başka örnek ise şu eserdir: "*George E. White, Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları, (Tercüme: Cem Târik Yüksel)*"

Hatırat ve günlükler okuyucularına sadece bir savaşın seyrini aktarmaz. Çanakkale, Hicaz-Yemez, Suriye-Filistin, Kanal Cephesi ve Irak Cephesi'nin yanı sıra Kafkas Cephesi ile ilgili meraklı hikâyelerle örülü bilgiler de sunar. Örneğin, Fahrettin Altay, *On Yıl Savaş ve Sonrası*, Dilek Matbaası, İstanbul, 1970; Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Çeviren: Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, Yayına Hazırlayan: Mustafa Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006; Abidin Ege, Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011; Mülazım Mehmet Sinan, *Harp Hatıralarım*, Çanakkale-Irak-Kafkas Cephesi, Hazırlayanlar: Hasan Babacan, Servet Avşar, Muharrem Bayar, Vadi Yayınları, Ankara, 2006.

Savaş ve cepheler ile ilgili genellikle yukarıdan, yönetim ve ordudan sivil-asker üst düzey yöneticilerin daha makro düzeyde değerlendirmelerini içeren, siyasi tarih, diplomasi ve askeri tarihle ilgili hatırat ve günlüklerin yanı sıra harbi cephede sığıcı sığıcıya yaşamış sıradan insanların anlatıları da mevcut bulunmaktadır.⁶⁷ Bu makalede en genel hatları ile hatırat ve günlükler hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Daha sonra Kafkasya cephesi ile ilgili bazı asker ve sivil kişilerin hatırat ve günlüklerine müracaat edilmiştir.

66 Talat Paşa, *a.g.e.*, s.112.

67 Eti, *a.g.e.*, s.IX.

Makalede incelediğimiz hatıratlarda eser sahiplerinin Kafkas Cephesi ve Ermeni Meselesi ile ilgili algılarının birbirinden çok farklı olduğu saptanmıştır. İlk olarak İttihat ve Terakki mensubu olan ve Doğu Cephesinde yaşanan olaylarda rolü olan kişiler, savaşın kişisel duyguları değil, vatani kurtarma duygusunu ön plana çıkarttığını söylemişler ve hatıralarını savaş sonrasında kendilerine yapılan suçlamaları ve eleştirileri karşılayabilmek adına savunma metni olarak kaleme almışlardır. Birçok İttihatçı hatırat yazarı, özellikle Ermeni sevk ve iskânı hakkında yeterince bilgileri olmadığını belirtmiştir. Gerçekte Kafkas Cephesi'nde Ermenilerin katliamları karşısında sevk ve iskân uygulamasına müracaat edilmesi kendi haliyle aslında bir kabahat değildir. Öyle ki esas olarak askeri bir önlem olan sevk ve iskân kararının uygulanması zorunluluk arz etmiştir. Hâl böyleyken birçok kişinin savaşı kaybetmiş olmanın güçsüzlüğü içinde mevcut tablodan dolayı suçlanabilecekleri korkusuyla hatıratlarında, bu konularla ilgisinin bulunmadığını söylemesi ve suçu bazı şahıslar üzerine atmaları oldukça manidardır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin devlete karşı işgal kuvvetlerinin yanında silah kullanmaları gerçeğini mağduriyet perdesiyle örtterek İttihatçı yazarların savunmalarını yalanlayan bazı hatıratlara da makalede yer verilmiştir. Dönemin muhalifleri tarafından kaleme alınan bu hatıratlar incelendiğinde Doğu Cephesi'nde yaşanan bütün kötü olayların sorumluluğu ittihatchılardadır. Bu kitapların bazılarında açıkça İttihatçıların Ermenileri bir plan doğrultusunda ortadan kaldırmak istedikleri iddia edilirken bazıları Ermeni çetelerini de kabahatli saymaktadır. Bu söylemler özellikle Ahmet Refik Altınay, L. V. Sanders ve Mevlanzade Rifat'ın eserlerinde görülmektedir. Savaş bittikten ve birçok eski İttihatçı ülkeyi terk edip öldürüldükten sonra yazılan ve içinde şüpheyle karşılanabilecek bilgiler içere bu eserlerin iddialarına cevap ancak bilimsel bir anlayış ve geniş bir literatür çalışmasıyla verilebilmektedir. Nitekim Ahmet Refik Altınay, Almanya'nın Ermeni tehcirini önleyebilecek durumda olmasına rağmen bu konuda bir şey yapmamasını eleştirirken, Limon Von Sanders ise, anılarında tehcir konusunda Almanların herhangi bir kabahat sorumluluğunun olmadığını iddia ederek aynı konuda çelişki ve şüpheleri artırmaktadır.

Sonuç olarak, bu makalede faydalanılan hatırat ve günlüklerin yazarlarının tamamına yakını askerdir. Anlatılan konu, savaşa dair konular olduğu için Kazım Karabekir ve Limon Von Sanders, Albay Arif Baytın ve Cemal Paşa'nın hatıralarında olduğu gibi dil ve anlatımlar, askeri deyim ve kavramlarla doludur; harp ve muharebe ile ilgili kavramları, sevk ve idare ile ilgili kavramları, tertiplenme ile ilgili kavramları görmek mümkündür. Bazı hatıratlarda özellikle anlatılan konular belgelendirilmeye çalışılmıştır. Örneğin Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Almanya'ya kaçarak hatıralarını burada kaleme alan Talat Paşa, Ermenilerin Osmanlı Devleti içindeki yıkıcı faaliyetlerinden söz ettikten sonra Ermeni sevk ve iskânının haklı sebeplere dayandığını bazı belgelerle ortaya koymaya çalışmıştır. Ahmet Refik Altınay gibi bazı yazarlar savaşta askerlerin durumlarını vurgulandığı gibi anlatılan yılların oluşturduğu acıları ve gerçekleri de duygusal bir dille aktarılmıştır. Talat ve Cemal Paşa gibi bazı hatıratların sahipleri askerlik dışında önemli devlet kademelerinde görev almış kişiler olduğu için, eserlerde yazarların zaman zaman kendilerini savunma endişesi taşıdıkları gözlenmektedir. Ahmet Rıza, Mevlanzade Rifat, Galip Vardar, Hüseyin Kazım Kadri ve Ahmet Refik Altınay gibi hatırat sahiplerinin dönemin Osmanlı yönetimine ve Doğu Cephesi ve Ermeni meselesi ile ilgili aldıkları kararlara karşı büyük bir tepki içinde olduğu da dikkat çekmektedir.

D. KAYNAKLAR

Ahmet Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988.

Akar, Şevket Kamil-Karakoç, İrfan; "*Siyasi Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları*", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, İstanbul, 2004.

Altıkulaç, Ali- Gökkaya, Kürşat; "*Tarih Öğretiminde Hatıratların Kullanımının Tarihsel Empati Becerisine Etkisi*", Turkish Studies, Volume 9/1 Winter 2014.

Altınay, Ahmet Refik; *İki Komite İki Kıtıl*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1919.

Altınay, Ahmet Refik; *İki Komite İki Kıtıl*, Hazırlayan: Hamide Koyukan, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994.

Ata, Bahri; "*Tarih Derslerinde "Dokümanlarla Öğretim" Yaklaşımı*", Türk Yurdu, 2002.

Baytın, Arif; İkinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi, Sessiz Ölüm, Yayına Hazırlayan: İsmail Dervişoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

Belen, Fahri; *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

Birinci, Ali; "*Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri*", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 41, Temmuz 1998.

Birsel, Salah; "*Anı Üzerine*", Türk Dili, Anı Özel Sayısı, Cilt: XXV, Sayı: 246, 1 Mart 1972.

Cavit Bey, Irak Seferi ve İttihâd Hükûmetinin Hâyâlât ve Cehâlet-i Siyâsiyyesi, Müdafaa Matbaası, İstanbul, 1334.

Cebesoy, Ali Fuat; *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.

Cemal Paşa, *Anılarım (1913-1922)*, Hazırlayan: Fahri Parin, İskenderiye Yayınları, İstanbul, 2009.

Çandır, Muzaffer; "*Türk Edebiyatında Hatıra Türü ve Samet Ağaoğlu'nun Hatıra Kitapları*", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 9, Konya, 2001.

Çukurova, Bülent; "*Milli Mücadele Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*", Ankara, Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, VI/23, 1999.

Enver Paşa, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, Yayına Hazırlayan: Arı İnan, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.

Eryılmaz, Doğanay; *Ermeni, Fransız ve Türk Literatürlerinde Anı Türü*, Ankara Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011.

Eti, Ali Rıza; *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü (1914-1915)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Halaçoğlu, Yusuf; *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Hazırlayan: Taylan Sorgun, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997.

Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, Hazırlayan: İsmail Kara, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

İlden, Şerif; *Sarıkamış*, Yayına Hazırlayan: Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

Karabekir, Kazım; *Doğunun Kurtuluşu*, Yayına Hazırlayan: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı, Güner Matbaacılık, Erzurum 1990.

Karal, Enver Ziya; *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: V, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1947.

Kılıç, Selami; *"Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918- Yankıları Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi"*, Osmanlı, Cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Larcher, M.; *Büyük Harpte Türk Harbi*, Çeviren: Bursalı Mehmed Nihat, Cilt: II, Askeri Matbaa, İstanbul, 1928.

Mevlânâzade Rıfat, *Mevlânâzade Rıfat'ın Anıları*, Hazırlayan: Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 1992.

Muzaffer, Çandır; *"Türk Edebiyatında Hatıra Türü ve Samet Ağaoğlu'nun Hatıra Kitapları"*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 9, Konya 2001.

Mülâzım Mehmet Sinan, *Harp Hatıralarım, Çanakkale-Irak-Kafkas Cephesi*, Hazırlayanlar: Hasan Babacan, Servet Avcı, Muharrem Bayar, Vadi Yayınları, Ankara, 2006.

Rıza Nur; *Hayat ve Hatıratım Atatürk Kavgası*, Cilt: III, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.

Okay, M. Orhan; *"Hatırat"*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.

Orbay, Rauf; *"Rauf Orbay'ın Hatıraları"*, Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Birinci Meşrutiyet'ten Zamanımıza Kadar, Sayı: 3, Cilt: I, 15 Mart 1962.

Özdemir, Emin; “Anı ve Anı Dilimiz Üzerine”, *Türk Dili*, (Anı Özel Sayısı), Cilt: 25, Sayı: 246, Ankara, 1972.

Özdemir, Yavuz; *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekatı)*, Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, Erzurum 2003.

Safran, Mustafa-Köksal, Hüseyin; “Tarih Öğretiminde Yazılı Kanıtların Kullanılması”, Tarih Eğitimi Makale ve Bildiriler, Editör: Mustafa Safran, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

Önal, Sami; *Tuğgeneral Ziya Yer Gök’ün Anıları/Sarıkamış’tan Esarete (1915-1920)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

Sanders, Liman Von; *Türkiye’de Beş Sene, Çeviren: Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti*, Yayına Hazırlayan: Mustafa Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006.

Süleymaniyeli Mehmed Emin, *Harb-i Umûmide Osmânlı Cepheleri Vakâîyi*, Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul, 1338.

Şikalıyev, Emin; “Ermeni Soykırımının İç Yüzü”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Cilt: 14, Sayı: 14, Ankara, 2004.

Talat Paşa, *Talat Paşa’nın Anıları*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

Tonguç, Faik; *Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedek Subayın Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

Vardar, Galip; *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, Yaz., Semih Nafiz Tansu, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1960.

Yalçın, Hüseyin Cahit; *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.